

Avtryck av Andra Vatikankonciliet på Svenska kyrkan. Några perspektiv på en liturgisk föreställningsvärld

---

SVEN-ERIK BRODD

Andra Vatikankonciliet (1962–1965) brukar beskrivas som 1900-talets viktigaste kyrkohistoriska händelse. Konciliet påverkade världens kyrkor på olika sätt, och därmed också den ekumeniska rörelsen, inte minst genom Kyrkornas världsråd där romersk-katolska kyrkan sedan 1968 är representerad genom *Faith and Order Commission*.¹ Några år efter konciliets slut hölls Kyrkornas Världsråds generalförsamling i Uppsala 1968² och femton år senare presenterades det s.k. Limadokumentet *Dop – Nattvard – Ämbete* (1982) och den liturgi som byggde på det.³ Grundläggande tankegångar från Andra Vatikankonciliet kom också därigenom direkt eller indirekt att påverka hela den ekumeniska utvecklingen.⁴ Det betyder alltså att konciliet influerat kyrkor som inte hade representation i konciliet, så också Svenska kyrkan – som dock i biskopen Sven Silén hade en aktivt deltagande observatör.

Det ska också påpekas att det sker ett slags reception i Svenska kyrkan av liturgiska idéer och praktiker som på olika sätt är relaterade till Andra Vatikankonciliet, även om de är kontroversiella, till exempel genom olika befrielse-teologier och feministiska teologier. Dessutom har olika idéer som växte fram i den liturgiska rörelsen under första hälften av 1900-talet och som integrerades i konciliet genom förarbeten, diskussioner och texter, också blivit

---

1 Wikström 1976.

2 Vajta 1967.

3 Lars Eckerdal 2006.

4 Lars Eckerdal 1994.

en del av den liturgiska och pastorala verkligheten inom Svenska kyrkan.⁵

Nedan följer några preliminära iakttagelser av de avtryck konciliet gjorde på Svenska kyrkan. De är begränsade till 1900-talet. En orsak till denna avgränsning är att både inom romersk-katolska kyrkan och Svenska kyrkan har skett sådana förändringar under 2000-talet att det skulle föra alltför långt att ta med detta här. Andra hälften av 1900-talet var däremot en ekumeniskt och liturgiskt sett dynamisk tid. Den kanske kan sägas karaktäriseras av två element: sökandet efter en gemensam förståelse av den givna gudomliga uppenbarelsen och ett för kyrkorna gemensamt förhållningssätt till samhället och den pågående samhällsförändringen.

Studier av liturgiska avtryck

Det finns ingen sammanhållen kartläggning och analys av Andra Vatikankonciliet avtryck på Svenska kyrkan, vilket leder till att en del av det svenskkyrkliga kyrkolivet i någon mån blir obegripligt. Brist på kunskap skapar föreställningar som inte nödvändigtvis är välinformerade. Vad jag skriver här gör inte anspråk på att fylla den luckan, men väl att påpeka den.

De avtryck som jag antyder att Andra Vatikankonciliet gjort på Svenska kyrkan, blir, naturligtvis, i väntan på mer grundläggande studier, något preliminärt. Och självfallet är det så att vad jag kallar avtryck inte bara gäller gudstjänsten eller ens det som är en huvudsak i min framställning, nämligen mässan. Andra områden är ecklesiologin, vilket antyds nedan, kyrkans engagemang i samhällsfrågor, ekumeniska dialoger, och annat.

Debatten kring Andra Vatikankonciliet och den liturgiska förnyelsen i Stockholms katolska stift kan naturligtvis ge perspektiv också på Svenska kyrkan, men den lämnar jag därhän liksom den romersk-katolska diskussionen om förhållandet mellan de faktiskt

---

⁵ Maria Eckerdal 2016.

föreliggande texterna från konciliet och de kluster av idéer som konciliet var ett uttryck för, eller gav upphov till.⁶

Andra Vatikankonciliet kan uppfattas vidare än dess texter. Det är därför jag använder begreppet avtryck och inte reception. För dem som ser konciliet som en katalysator för strömningar och idéer finns uppfattningen att också konciliets förhistoria och idéernas och praktikernas omsättning i kyrkolivet är en del av en föreställningsvärld som konciliet är ett uttryck för.

Eftersom man inte kan tala om en reception av konciliets texter i teknisk mening när det gäller att spåra avtrycken av Andra Vatikankonciliet i Svenska kyrkan, väljer jag av produktivitetsskäl och utan att ta ställning till de olika uppfattningar om konciliet som förekommer inom romersk-katolska kyrkan, att låta begreppet Andra Vatikankonciliet omfatta förhistorien, processen under konciliet, konciliertexterna och receptionsprocessen i betydelsen hur man tillämpat och förstått konciliet. Man har talat om konciliets ethos eller ”anda”. Det betyder att konciliet framträder som en föreställningsvärld. Den här ingången finns också i det svenskkyrkliga sammanhang som här ska studeras och som återkommer under samlingsbeteckningen ”Andra Vatikankonciliet”. När det exempelvis talas om ”impulser från liturgiska förnyelsen inom den romersk-katolska kyrkan efter det andra Vatikankonciliet”⁷ kan man inte utan vidare skilja på konciliet och utvecklingen efter det. Men för att förstå de avtryck som jag talar om gäller det att identifiera och karaktärisera avtrycken för att sedan sätta dem i relation till allting annat. Det är också så att de kan vara indirekta när de kommer in i svenskkyrkliga sammanhang t.ex. genom Kyrkornas världsråd eller liturgiskt liv i andra kyrkor som i sin tur bär på olika avtryck av konciliet. ”Det som hände under konciliet och i arbetet efter konciliet, kom att frigöra en liturgisk medvetenhet och ett tänkande om kyrkans väsen, som haft stor betydelse för gudstjänstutveckling och ecklesiologi.”⁸

---

6 Brodd 2020.

7 Göransson 1993, s. 291.

8 Oljelund 2009, s. 72f.

Det går således inte att studera den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare delen av 1900-talet utan att aktivt dra in frågan om den liturgiska rörelsen som påverkade Andra Vatikankonciliet, konciliet självt, som påverkade de flesta kyrkor med en liturgisk-sakramental profil, och den diskussion och de förändringar som följde på konciliet. Detta har satts i system av 1968 års kyrkohandbokskommitté men också i olika avhandlingar som behandlar liturgiska frågor i Svenska kyrkan.⁹ ”Kortfattat kan man i Svenska kyrkan antyda en mycket sammansatt utveckling på 1950-talet och framåt. Många faktorer kom att påverka utvecklingen. I ekumeniskt hänseende spelade det Andra Vatikankonciliet 1962–1965 en viktig roll. Gudsfolkstanken fick fäste – kyrkan skulle inte vara ett monument utan en mötesplats för Guds folk.”¹⁰

De avtryck på den liturgiska och sakramentala förnyelsen i Svenska kyrkan som Andra Vatikankonciliet gjort har oftast skett utan inblandning eller stöd från romersk-katolsk sida. Ibland har det dock förekommit att romersk-katolska präster och teologer tillsammans med präster och teologer i Svenska kyrkan skapade sammanhang där man gemensamt kunde fira gudstjänst och praktisera vad som var resultatet av konciliet.

Ett sådant gemensamt avtryck av Andra Vatikankonciliet på Svenska kyrkan skedde genom att präster och teologer i någon mening själva recipierade dokument och idéer. I en recension av en antologi om Anne-Marie Thunberg antyds hur detta skedde i en krets som fanns kring tidskriften *Vår Lösen* (och Sigtunastiftelsen) och som bestod av både svenskkyrkliga och romerska katoliker.¹¹ Recensenten antyder att ett sådant gemensamt arbete har sin grund i en gemensam syn på de egna kyrkorna som alltför institutionella, med dålig kontakt med samhället och med en liturgi som var stel och prästcentrerad. En sådan grupp fanns i Sigtuna med Gunnel Vallquist, Olov Hartman, Gunnar Weman, Andreas Rask, Lars Thunberg, Rolf Berg, Anne-Marie Thunberg och flera

---

⁹ Se t.ex. Weman 2006, s. 19ff, 72–74, 78–85, 91–95, 99–102.

¹⁰ Frostensson 2009, s. 7.

¹¹ Åmell 2016, s. 45–49.

andra.¹² Man kom varandra så nära att frågan om interkommunion aktualiserades och ledde till debatt där Gunnel Vallquist 1969 gav ut en bok om detta med titeln *Interkommunion?*¹³

Det är viktigt att man noterar att mycket av konciliet resultat var preciseringar och fördjupningar av vad som redan uppmärksammats av den liturgiska rörelsen. När det gäller den internationella liturgiska rörelsen var kunskapen om den begränsad och återfanns framför allt inom högkyrkligheten.¹⁴

Det finns anledning att anta att begreppsbildningen inom svenskkyrklig liturgik och ecklesiologi påverkades av Andra Vatikankonciliet. Det gäller naturligtvis den s.k. gudsfolkstanken och begrepp som "Guds familj" men också inom liturgiken begrepp som delaktighet, som i Svenska kyrkan aktualiserades genom konciliet.¹⁵ Den begreppsbildning som är övertagen från Andra Vatikankonciliet kräver en särskild forskningsinsats genom analyser av faktiskt förekommande formuleringar i gudstjänstordningar och förslag till gudstjänstordningar. Det är också viktigt för förståelsen av avtrycken av Andra Vatikankonciliet i Svenska kyrkan att vi rör oss inom minst en femtioårsperiod under vilken Svenska kyrkan genomgår stora förändringar vad gäller såväl synen på liturgi som liturgisk praxis.

Materialet är naturligtvis mycket större än det som redovisas här, vilket begränsats till i första hand mässan. För en undersökning krävs att man också studerar dopliturgier, vigningsliturgier, liturgier för kyrkliga handlingar (t.ex. bikt, vigsel, konfirmation), och andra typer av gudstjänster. För en gedigen forskning om avtrycken på Svenska kyrkan räcker det inte med en komparativ analys av texter och praktiker. För att komma åt de avtryck som Andra Vatikankonciliet gjort på Svenska kyrkan krävs att man går bakom de tryckta texterna till korrespondens och förarbeten. Jag har skrapat på ytan på ett område i det svenskkyrkliga kyrkolivet som är underutforskat, om man så vill. Det finns ett material lite

---

12 Dahl 2021, s. 161–181.

13 *Interkommunion? Synpunkter på en kristen livsfråga*, 1969.

14 Segelberg 1956.

15 Oljelund 2009, s. 110, s. 125.

här och lite där och det kräver ibland att man också läser mellan raderna. Men då ska också sägas att inte heller för Stockholms katolska stift finns något motsvarande vad gäller receptionen av Andra Vatikankonciliet. Och man kan på goda grunder tänka sig, som jag antytt, att avtrycken på Svenska kyrkan och receptionen i Stockholms katolska stift bör kunna studeras tillsammans.

Internationellt finns det en omfattande litteratur om receptionen av Andra Vatikankonciliet i kyrkor som inte står i kommunion med den Heliga stolen. När det gäller Svenska kyrkan närstående kyrkor finns undersökningar om Finlands evangelisk-lutherska kyrka som visar att ett viktigt avtryck som konciliet gjorde var att förändra synen på förhållandet mellan en föreställd katolicism och Finska kyrkan.¹⁶

Slutligen en anmärkning som är viktig när man studerar liturgi ur ett mera historiskt perspektiv – det gäller förhållandet mellan protestantism och katolicism. Begreppen slog igenom under första hälften av 1800-talet i Tyskland. Det ledde till en ideologisering av de olika konfessionerna som infaller samtidigt som andra -ismer bildas inom politik (konservatism, liberalism, etc.) och kultur (klassicism, realism, etc.). När det gäller teologin utvecklades i Tyskland och övertogs i Sverige en ny ontologi som gick under namnet ”väsen” (”Wesen”) och som benämndes katolicism och protestantism. De var visserligen abstrakta begrepp men ändå varandra uteslutande. Det som kännetecknade protestantismens väsen var inte förenligt med katolicismen och vice versa. Samtidigt fick de båda -ismerna konkret form genom olika ”fenomen” som följaktligen också var varandra uteslutande. Inom protestantismen fick då sådana fenomen som kunde identifieras med katolicismen namn av ”katolicerande tendenser”. I Svenska kyrkan kunde det röra sig om tända ljus på altaret under dagtid, korstecken, att prästen bar stola, pilgrimsfärder, att församlingen läste med högt i trosbekännelsen och allt vad det var. Hur som helst präglade det här uppfattningen av gudstjänsten långt efter det att de filosofiska föreställningarna

---

¹⁶ Ketola 2016; Zitting 2017.

som låg bakom protestantismen upphört att fungera.¹⁷ När den liturgiska rörelsen kanaliserats genom Andra Vatikankonciliet blev det mycket svårt eller omöjligt att upprätthålla tanken på protestantismens exklusiva väsen men ur forskningsperspektiv vore det nyttigt att få klarlagt hur detta skedde.

Vatikankonciliet och Uppsala -68

Liturgikonstitutionen, *Sacrosanctum concilium* (1962) var det första konciledokument som offentliggjordes. Ser man på ett sammanhållet sätt på konciliet kan man säga att det är intressant därför att gudstjänsten sätts in i sitt ecklesiologiska sammanhang, i frågan om vad det är att vara kyrka, men också i ett samtidsperspektiv. Liturgin blir inte ett slags slutet rum utan relateras till vad det innebär att vara kyrka i världen.

Också Kyrkornas världsråd, påverkat av Andra Vatikankonciliet, tog upp frågan om liturgin och liksom i konciliet handlade det i hög grad om uppbrott, koncentration och kontinuitet. Carl-Gustaf Andrén gjorde 1969 en jämförelse och relaterade den till Svenska kyrkan och det pågående arbetet med en ny kyrkohandbok genom 1968 års kyrkohandbokskommitté.¹⁸ Genom att Kyrkornas världsråds *Faith and Order Commission* 1982 gav ut det s.k. Lima-dokumentet (BEM) och den på dokumentet byggda s.k. Lima-liturgin, förstärktes genomslaget av Andra Vatikankonciliet, också i Svenska kyrkan.¹⁹ Man kunde nu hänvisa till de här dokumenten. ”Vatikankonciliet och det så kallade Lima-dokumentet, BEM, har, till skillnad från det svenska materialet, en dogmatisk karaktär, samtidigt som det i dem finns en tydlig koppling mellan liturgi och ecklesiologi.”²⁰

Det fanns en idéströmning gemensam för Andra Vatikankonciliet och Kyrkornas världsråds generalförsamling i Uppsala 1968 som

---

17 Brodd 2021.

18 Carl-Gustaf Andrén 1964 och 1969.

19 *Dop Nattvard Ämbete* 1983, ny utgåva 2014.

20 Oljelund 2009, s. 21.

förenar en fördjupning av förståelsen av liturgin och kyrkans roll i samhället. Det är detta som gör att man inte kan förstå Uppsala-68 utan Andra Vatikankonciliet. ”Allt fanns där i Vatikankonciliet – och på Uppsala 68.”²¹

Lima-liturgin fick stort genomslag bland Kyrkornas världsråds medlemskyrkor.²² Romersk-katolska teologer utsedda av Sekretariatet för de kristnas enhet blev 1967–68 medlemmar av Kyrkornas världsråds *Faith and Order Commission*. Men redan i början av 1960-talet hade romersk-katolska teologer medverkat i Faith and Orders arbete. I vissa fall är det alltså samma personer som hade inflytande både inom Kyrkornas världsråd och i arbetet med att tolka och implementera Andra Vatikankonciliet.²³

Den liturgiska rörelsen

När man ska försöka inringa vad som är avtryck av Andra Vatikankonciliet på Svenska kyrkan gäller att det finns en diffusion av idéer för vilka konciliet blir en katalysator, vanligen kallad den liturgiska rörelsen. I den utsträckning som denna före och efter konciliet påverkade Svenska kyrkan var det ofta genom högkyrkligheten som i hög grad hade kännedom om och kontakter med den liturgiska rörelsen i dess många skepnader. Här uppstod nu en ganska märklig situation, nämligen att vad som framträdde med konciliet så att säga var i takt med åtminstone delar av svensk högkyrklighet: ”Den svenska högkyrkligheten har i sina liturgiska strävanden ofta fört fram det som senare blivit genomfört i den romerska kyrkan efter Vaticanum II.”²⁴

Om högkyrkligheten anknutit till anglikanska och romersk-katolska liturgiska förnyelseströmningar sker något i samband

---

21 Wejryd 2018, s. 230.

22 *Eucharistic Worship in Ecumenical Contexts* 1998; *World Council of Churches*, ”The Eucharistic Liturgy of Lima” 1982.

23 *World Council of Churches Online*: Relations with the Roman Catholic Church, 2018; Schmidt 1969; Gibaut 2014.

24 Segelberg 1972, s. 329.

med konciliet. Tidigare hade t.ex. Gunnar Rosendal introducerat prästen Pius Parsch och den romersk-katolska folkliturgiska rörelsen.²⁵ I samband med Andra Vatikankonciliet påverkades en yngre generation teologer av den liturgiska rörelsen i Frankrike. Det syns vara så att särskilt utvecklingen i Saint-Séverin, en romersk-katolsk kyrka och församling i Paris, i Quartier Latin, ett klassiskt studentområde, stod i centrum.²⁶

Generellt sett kan också sägas att Bengt Strömberg informerade om och analyserade utvecklingen fram till konciliet, men också under och efter det.²⁷ Strömberg hade stark anknytning till Laurentiistiftelsen i Lund som blev ett slags plats för brottningen med idéerna från konciliet men också genom att han under många år var kyrkoherde i Paris och därigenom fick stor kunskap om franskt kyrkoliv.

Kritiker inom Svenska kyrkan av de idéer som togs upp och utvecklades genom konciliet var medvetna om att dessa redan fanns i romersk-katolskt kyrkoliv och hade påverkat också Svenska kyrkan, under 1960-talet framför allt genom kontakter med Frankrike.²⁸ Det gäller exempelvis kritiken mot vad som kallades ”franskinspirerade bibelgudstjänster” och olika liturgiska förändringar, som att mässan firades med prästen bakom altaret (*versus populum*). Bibelgudstjänsterna introducerades i Svenska kyrkan under olika namn och i olika former. De hade ofta, idémässigt, en fransk romersk-katolsk proveniens och praktiserades redan på 1950-talet. De som var positiva framhöll att ”den heliga Skrift återfår sin självständiga och centrala plats i liturgin vid sidan av evkaristien också på romerskt-katolskt håll”.²⁹

Kritikerna av utvecklingen inom Svenska kyrkan, liksom inom romersk-katolska kyrkan, kom inte sällan att ta fasta på kuriösa tilltag. Det senare kunde också dagspressen ta fasta på. Ett exem-

---

25 Bexell 2003, s. 39f.

26 Luff 1959; Beaumont-Maillet 2010.

27 Strömberg 1962; Strömberg 1970; Strömberg 1967. Bengt Strömberg (1909–1979), docent i praktisk teologi, kyrkoherde i Paris 1953–1974.

28 Stolt 1965. Bengt Stolt, (1923–2023), docent i matematik, konst- och liturgiforskare, teologie hedersdoktor.

29 Lundqvist 1965, s. 150.

pel kan hämtas ur *Dagens Nyheter* 1962-11-30. Där refereras en romersk-katolsk mässa i Paris där man bytt ut ”Herren vare med er” (*Dominus vobiscum* på latin) mot ”Salut!”, vilket översätts med ”Hej kamrater!”.

Det fanns redan i ansatspunkten för Andra Vatikankonciliet arbete med liturgin och den efterföljande utvecklingen en för Romersk-katolska kyrkan och Svenska kyrkan gemensam bas: mässans uppbyggnad och texter. Det avspeglar sig i att svenskkyrkliga teologer, något provinsialt måste man väl säga, läser konciliet som ett närmande till svenskkyrklig uppfattning och praxis. Men positivt innebar det i den ekumeniska anda som rådde, nya möjligheter till gemensamt arbete med gudstjänsten. Inför det ingående 1970-talets liturgiska förnyelsearbete ansåg Anders Ekenberg att det skulle vara ”angeläget, om arbetet kunde ske ekumeniskt på bred front. Närmaste samarbetspartner är väl den romerska kyrkan i Sverige; den romerska och den svenska mässan är ju till strukturen nära nog identiska”.³⁰

Sven Silén, Västeråsmässan och Andra Vatikankonciliet

Biskop Sven Silén, som alltså deltagit i Andra Vatikankonciliet som observatör, skrev uppsatser där han på olika sätt sammanfattar konciliet.³¹ Han blev också medlem i den bilaterala dialogen mellan Svenska kyrkan och Stockholms katolska stift.³² Främst förknippas hans namn emellertid med den liturgiska förnyelse som skedde i Svenska kyrkan under 1970- och 1980-talen.

Han och många andra av konciliets icke-katolska observatörer var imponerade av att vad Johannes XXIII kallat *aggiornamento*, att kyrkans uppdrag var att befinna sig i den samtida världen och ingen annanstans, började just i gudstjänsten. I gudstjänsten blir de heligas samfund både förverkligat och synligt. Konsekvenserna av de teologiska idéer som låg bakom Andra Vatikankonciliet

---

³⁰ Ekenberg 1969–1970, s. 7.

³¹ Silén 1967; Silén 1966.

³² Seiler 1983.

beslut, kom att ta form också i Svenska kyrkan. 1969 drog Sven Silén upp riktlinjerna för det liturgiska förnyelsearbetet i Västerås stift. Under hänvisning till det då nyutkomna romerska missalet 1969 konstaterar han, att huvudlinjerna i det liturgiska förnyelsearbetet inom romersk-katolska kyrkan ”i väsentlig grad är identiska med den kritik, som reformatorerna på sin tid framförde i denna fråga”.³⁵ Enligt Silén är den första grundprincipen ”som reformatorerna och nu också den romersk-katolska kyrkan anlägger” att ”gudstjänsten skall vara till för församlingen”. Han pekar särskilt på att gudstjänsten, som varit prästcentrerad, nu borde vara församlingscentrerad. Därmed riktar biskopen kritik mot hur det såg ut i Svenska kyrkan. Den andra grundprincipen är förenklingen, ”men förenklingen får inte drivas därhän att vi börjar riva ner och bryta sönder det, som är väsentligt i den traditionella högmässan”.³³ I Västerås stift utarbetades och praktiserades på basis av detta den s.k. Västeråsmässan.³⁴ Den skrevs av en grupp präster och teologer samlad kring biskopen och utsedd av domkapitlet och användes som ”försöksordning”. Den nya försöksliturgin firades första gången i Västerås domkyrka den 20 oktober 1970, ledd av biskop Silén. Mässan kom sedan att infogas i den officiella liturgiska försöksverksamhet som byggde på en särskild lagparagraf bara för detta och idéer, och hela texter från Västeråsmässan flöt så småningom in i *Den Svenska kyrkohandboken* 1986.³⁵ När det gäller mässan 1986 har inte detta blivit föremål för studier. Jag har för övrigt bara sett ett enda specialstudium av något konkret moment i Svenska kyrkans mässa som berör förhållandet till den eftervatikanska riten, nämligen av acklamationen ”Trons mysterium” som följer omedelbart efter instiftelseorden. Momentet är från *Missale Romanum* 1969.³⁶

---

33 Åke Andréén 1974, ”Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier”, s. 56.

34 Helander 1979/1980; Bergqvist 2014.

35 Silén 1975; *Vi firar mässa* 2006, s 7 f.; Garmo 1987. Om nattvardsbönerna i mässan 1986, se Stetson 1987, s. 7.

36 Löwegren 2020.

Jag har uppehållit mig så här pass utförligt vid Västeråsmässan därför att 1968 års kyrkohandboks-kommitté sett den som ett positivt bidrag till det egna arbetet men också lyft fram de avtryck som Andra Vatikankonciliet gjorde genom den. Åke Andrén konstaterar att ”tidigt kom också konsekvenserna av de allmänna teologiska idéer, som låg bakom Andra vatikankonciliet beslut, att få ett nedslag i Västerås stift”. I Sven Siléns riktlinjer för det liturgiska förnyelsearbetet, skriver Andrén, ”möter en återklang av vatikankonciliet huvudintentioner” och då särskilt ”sättet att fira mässa *versus populum*, där Silén ansluter sig till Vatikankonciliet återupplivande av fornkyrklig praxis” och införandet av den dubbla epiklesen, Andens nedkallande över församlingen och nattvardselementen.³⁷

Svensk gudstjänsttradition eller reformkatolsk

I Svenska kyrkan hade de nya ordningarna för mässan efter konciliet blivit föremål för kritik från högkyrkligt håll. Man menade att mycket som nu kom ”från Rom”, var uttryck för en ”calvinsk” syn på gudstjänsten. Det fanns en rädsla för att den nya liturgiska rörelsen skulle innebära en försnävning av nattvardsteologin och en splittring inom kyrkan, alltså ungefär den kritik som också uttalades av vissa romersk-katolska teologer. Man invände mot vad som kallades ”nyheterna” i liturgin, vad som är ”för klassiska liturgiska principer fullständigt främmande” och som strider mot ”den svensk-lutherska uppfattningen”.³⁸ ”Luthersk” används för övrigt i diskussionen om liturgi under hela 1900-talet som ett argument för bevarande av den existerande ordningen, sällan eller aldrig som motiv för förändring.

Under rubriken ”Gudstjänsten och kyrkans liturgiska tradition” indelade Åke Andrén den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan efter 1942 i två faser som i praktiken åtskildes av Andra Vatikankonciliet 1962–1965 och tryckningen av det nya romerska

---

³⁷ Åke Andrén 1974, ”Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier”, s. 56f. Se Eckerdal 2008.

³⁸ Kilström 1972, s. 162.

missalet 1970. Han beskrev skeendet som en restaureringsprocess som ändrade karaktär i mitten av 1960-talet. Andréns ambition var att se det historiska skeendet i en internationell kyrklig kontext.³⁹ När det gäller högkyrkligheten kan man beskriva den historiska utvecklingen i tre faser. Den första 1942–1967 ”kännetecknas av att liturgiska förändringar sker trots mycket kraftiga begränsningar” på grund av det statskyrkliga regelverket. Under den andra fasen 1968–1975 växer det inom högkyrkligheten fram ”en kritisk hållning” till den egna traditionen. ”Efterkonciliär liturgisk teologi” och den liturgiska försöksverksamheten var ett uttryck för sociala, politiska och kulturella förändringar som ändrade förutsättningarna för gudstjänstlivet i Svenska kyrkan. Det leder över till den tredje fasen 1976–1986 som för fram till den nya kyrkohandboken.⁴⁰ Till det kan läggas en ytterligare fas från 1986 och som sedan löper in på 2000-talet. Generellt kan dock sägas att vid en jämförelse mellan olika högkyrkliga gemenskaper, fick de nya efterkonciliära liturgiska idealen större genomslag i arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse än t.ex. i Societas Sanctae Birgittae.⁴¹ Högkyrkliga ideal bröts mot inflytandet från Andra Vatikanconciliet och brottet, om man nu ska kalla det så, blev, som antydde ovan, i hög grad en generationsfråga.

En kommentar till min användning av begreppet ”högkyrklig” i liturgiforskningssammanhang är kanske på sin plats. Jag menar att begreppet ur historiskt perspektiv är nödvändigt, men måste preciseras för att vara produktivt. Till skillnad från situationen i t.ex. Church of England har begreppet högkyrklighet genom debatten om ordinationen av kvinnor till kyrkans ämbeten blivit otydligt i Svenska kyrkan. Det blev på 1900-talet en beteckning som omfattade alla som motsatt sig denna och kom att inkludera också lågkyrkliga grupper, t.ex. från Bibeltrogna vänner och EFS, men även från luthersk gammalkyrklighet.

---

39 Åke André 1974, ”Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier”; och 1974, ”Liturgiska utvecklingstendenser i världens kyrkor under de senaste decennierna”.

40 Axner 2014, s. 22f.

41 Axner 2014, s. 184f; Lundqvist 1966; Lundberg 2020; Blom 2020.

De liturgiska förändringar som grundades i Andra Vatikankonciliet eller åtminstone uppfattades så, fick när de gjorde avtryck på Svenska kyrkan av Bengt Stolt i boken *Svensk gudstjänsttradition – eller reformkatolsk* (1965) beteckningen ”reformkatolska”.⁴² Boken kom ut bara ett par år efter *Konstitutionen om den heliga liturgin* (1962)⁴³ och innan den nya romerska mässordningen publicerades 1969. Den väckte ganska mycket debatt.⁴⁴ Vad Bengt Stolt kallade reformkatolicism kom senare att i viss mån generellt förknippas med avtryck av Andra Vatikankonciliet på liturgin i Svenska kyrkan. Han konstaterar att ”under 1960-talet införde enstaka präster sådant, som de inspirerats till av aktuella romersk-katolska reformplaner” såsom ”mässa firad med celebranten bakom altaret”, ”evangeliet läst ’i församlingens mitt’”, ”predikan i mässhake” och ”predikan från pulpet i kyrkans mittgång”.⁴⁵

Kritiken mot de liturgiska förändringarna formulerades som en skillnad mellan ”svensk tradition” och ”reformkatolsk”.⁴⁶ De som försvarade svensk tradition hade bakom sig en tradition från 1930-talet och framåt där det gällt att återställa liturgin såsom den återfanns i den svenska reformationens gudstjänstliv och med en tydlig betoning på kontinuiteten mellan medeltid och reformationstid. Man såg det reformkatolska som en nedmontering av vad som långsamt och stundtals under motstånd byggts upp. Svensk-kyrklig tradition hade varit att ”när nattvardsgästerna kommit fram till altaret har de knäböjt vid altarringen i duklag”. Mot det ställdes ”att efter romersk-katolsk förebild” praktisera ”stående kommunion, eventuellt vid stationer” och att ”lägga oblaten i nattvardsgästens hand i stället för på tungan och att meddela vinet genom doppning av oblaten”.⁴⁷

---

42 Stolt 1965.

43 *Andra Vatikankonciliet och det kristna livets källor*, 1972.

44 Cavallin 1967; Cavallin 1964; Frithz 1966; Olsson 1966; Olsson 1968; Fjärstedt 1966.

45 Stolt 2012, s. 244f.

46 Stenberg 1966.

47 Stolt 2012, s. 239.

Enhet, mångfald och förändring – 1968 års kyrkohandboks-kommitté

Kritiken mot de liturgiska reformerna i Romersk-katolska kyrkan och Svenska kyrkan påminner alltså ganska tydligt om varandra. Liturgiska frågor hade i båda kyrkorna under 1900-talet varit splittrande. Det nya romerska missalet promulgerades av påven Paulus VI den 6 mars 1970. Innan dess hade mässan emellertid etappvis genomförts i de olika romersk-katolska lokalkyrkorna, i Stockholms katolska stift 1 Advent 1969. Detta föranleder Herman Seiler (SJ) att i en artikel kommentera Gudstjänstkongregationens beslut att tillåta också den s.k. tridentinska mässan i den form som den fått 1962. Hans hållning är kritisk. Dels av liturgiska skäl, dels av kyrkopolitiska. Vatikan-konciliet hade som det enda konciliet i kyrkans historia reflekterat över "liturgins teologiska och andliga grundvalar". Nu befarrar Seiler, och framtiden kommer att ge honom rätt, att frågan om den tridentinska mässan "är ett tecken för djupare divergenser och ger uttryck åt en vägran att anta väsentliga beslut av Vaticanum II". Han hänvisar också till en enkät från Gudstjänstkongregationen 1980–81 till alla biskopar som följer den latinska riten och där 98,68% av de svarande biskoparna inte önskade mässan från 1962.⁴⁸ "Motiveringen var att detta skulle ge 'anledning till en attityd av förakt gentemot Vaticanum II:s beslut och påvens föreskrifter' och leda till att allvarligt sära kyrkans enhet och gemenskap." Risker är påtaglig att kyrkan faktiskt delar upp sig i två kyrkor, en konciliär och en förkonciliär, skriver Seiler. Hur såg det då ut i Svenska kyrkan?

För Svenska kyrkans del kom resultatet av 1968 års kyrkohandboks-kommittés arbete att behandlas av kyrkomötet 1986. Resultatet blev en rad olika mässordningar med olika teologiska profiler. Pluralismen hade satts i system under begreppet "mångfald". Säkertligen var det nödvändigt för Svenska kyrkans sammanhållning

---

48 Enkäten finns redovisad i *Signum*, se Seiler, Herman: "En enkät", *Signum* 8 (1982). Herman Seiler (1910–1988), jesuitpräst, teolog och redaktör i Uppsala. Det rör sig alltså om den s. k. tridentinska mässan som kodifierades efter konciliet i Trento av Pius V 1570 som med vissa förändringar promulgerades av Paulus VI 1962. Den firas på latin.

att det blev på det sättet, men det är en sammanhållning som de facto visar på olika uppfattningar om mässan och ytterst om vad det är att vara kyrka.⁴⁹ Men trots detta finns det möjligen en sak som är gemensam i missalet från 1986: ”Kyrkohandboken från 1986 är tydligt influerad av Andra Vatikankonciliet ideal om gemenskap och delaktighet och utgör därmed en kontrast mot den tidigare handboken från 1942.”⁵⁰

När man ska identifiera avtrycken av Andra Vatikankonciliet på Svenska kyrkans liturgi kan man notera att det sannolikt gick trögt i början. Åke Andrén menade 1974 att uppfattningen om en restaurerad liturgi (läs ”högkyrklig”), fått genomslag i Svenska kyrkan i början av 1970-talet, medan de efterkonciliära liturgiska uppfattningarna i stort sett lyste med sin frånvaro.⁵¹ Detta kommer emellertid ganska snart att ändras och en bidragande orsak var att 1968 års kyrkohandbokskommitté genom att införa liturgisk försöksverksamhet löste upp de strikta krav som hade funnits på att följa kyrkohandboken till punkt och pricka.⁵²

1968 års kyrkohandbokskommitté genomförde sitt uppdrag när Svenska kyrkan fortfarande var statskyrka och utredningen betalades av staten och trycktes i ett antal band i Statens Offentliga Utredningar (SOU). I det omfattande utredningsmaterialet, som i hög grad byggde på forskning, ingick en genomgång av liturgiska tendenser i andra kyrkor. När kyrkohandbokskommittén 1974 presenterade volymen *Liturgiska utvecklingstendenser i världens kyrkor under de senaste decennierna* (SOU 1974: 67), framgår det tydligt vilken roll som författarna tillmäter Andra Vatikankonciliet som en katalysator för ekumenisk konvergens. Åke Andrén ser en påverkan från bland annat Andra Vatikankonciliet ur perspektivet den liturgiska friheten, vilken innebär ”en förskjutning från

---

49 För ytterligare diskussion om detta och vad som kallas ”flexibilitetsprincipen”, Lars Eckerdal 1975.

50 Rubenson 2021, s. 15.

51 Åke Andrén 1974, ”Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier”, s. 53.

52 Bexell 2005.

den rätta liturgin, d.v.s. från tanken på en uniform allmänkyrklig gudstjänst, till den rätta liturgiska strukturen, d.v.s. till rätten att fritt utgestalta det enskilda momentet, om bara det liturgiska handlingsmönstret bibehölls oförändrat”.⁵³ Detta medförde för Svenska kyrkan att ”nya alternativa gudstjänstmoment och nya alternativa gudstjänster började skapas”. Andrén konstaterar att ”det första exemplet på denna attitydförskjutning” finns i den av arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelses (aKF) liturgiska kommitté utarbetade mässordningen *Den svenska mässan* (1967). Han noterar influenser från Parish and People Movement i England och ”den kontinentala romersk-katolska liturgiförnyelsen” men menar att dess ”omedelbara inspiration” är från Gregory Dix *The Shape of the Liturgy* (1937) med dess ”four action shape” och Andra Vatikankonciliet betonande av ”skeendet” i nattvardsliturgin.⁵⁴

Det finns en generell uppfattning i kyrkohandbokskommittén om Andra Vatikankonciliet ekumeniska potential. Några exempel: Per-Olov Ahrén skriver om ”den amerikanska metodismen där en alternativ ordning för nattvardsgudstjänsten 1972” bevarar vissa metodistiska drag men är i övrigt starkt beroende av den romerska mässan efter Andra Vatikankonciliet”.⁵⁵ Åke Andrén finner att ”uttryck i Andra Vatikankonciliet kommit att nå in i den reformerta kyrkan i östra Frankrike” och att ”de utvecklingstendenser, som ledde fram till Andra Vatikankonciliet liturgireform, kom också att spela en betydande roll för liturgins utformning i Taizé”.⁵⁶ Pehr Edwall avslutar en genomgång av olika liturgiska inspirationskällor inom anglikanismen med orden: ”Till detta kommer självfallet en viss allmän anknytning till den romerska liturgiska utvecklingen efter Andra Vatikankonciliet.”⁵⁷ Ett sista exempel är Ragnar Askmarks beskrivning den romersk-katolska

---

53 Lars Eckerdal 1981/1982.

54 Åke Andrén 1974, ”Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier”, s. 54.

55 Ahrén 1974, s. 93. Se Aggedal 2020.

56 Åke Andrén 1974, ”Liturgisk utveckling inom de reformerta kyrkorna under de senaste decennierna”, s. 168f.

57 Edwall 1974, s. 210. Se Aldén 1996.

gudstjänsten efter Andra Vatikankonciliet: ”Man har talat om Vatikankonciliet och dess liturgikonstitution som början till en ny epok i kyrkans och liturgins historia. I varje fall betydde konciliet ett stort genombrott för den liturgiska förnyelsen och inledningen till en grundläggande och genomgripande reform av liturgin.”⁵⁸

Omgestaltning av kyrkorum och liturgi

Det är tveklöst så att kyrkorummet i Svenska kyrkan kommit att i hög grad förändras efter Andra Vatikankonciliet. Långt ifrån överallt men i en sådan utsträckning att påståendet är relevant. Det gäller placeringen av altaret i kyrkorummet med möjligheten för prästen att celebrera mässan vänd mot församlingen, det gäller körens placering i koret, predikan från en ambo, tre textläsningar, ett antal eukaristiska böner, etc. De enskilda delarna påverkar varandra och skapar nya former. När körens plats i kyrkorummet aktualiserades i samband med Andra Vatikankonciliet skedde det ur ett deltagandeperspektiv, att den inte skulle avskiljas från församlingen på särskilda körläktare. Men när kören i procession gick in i kyrkan, blev den en symbol för hela den gudstjänstfirande kyrkan som det vandrande pilgrimsfolket.⁵⁹

Förhållandet mellan kyrkorum och liturgi kännetecknas inte av en åtskillnad utan en samhörighet. Andra Vatikankonciliet ”kom att bli en utgångspunkt för en omgestaltning av liturgi och kyrkorum, även för Svenska kyrkan” heter det i en landsantikvarisk rapport 2016.⁶⁰

Stort genomslag, också i kyrkoarkitekturen, fick prästens placering bakom altaret och omplaceringen av altaret i kyrkorummet.⁶¹ Redan 1962 hade Axel Rappe givit ut en prästmötesavhandling som gick ut i två upplagor och som blev påfallande inflytelserik, *Domus ecclesiae: Studier i nutida kyrkoarkitektur*, också det en anty-

---

⁵⁸ Askmark 1974, s. 235.

⁵⁹ Weman 2006, s. 262; Göransson 1976, s. 124ff.

⁶⁰ Sträng m.fl. 2016, s.14.

⁶¹ Weman 2006.

dan om påverkan av utvecklingen inom romersk-katolska kyrkan före konciliet.⁶² 1967 satte Rappe själv frågan om kyrkorummet i relation till Andra Vatikankonciliet i uppsatsen ”Liturgiskt nytänkande i kyrkorummet efter Vaticanum II”.⁶³ Axel Rappes arbete om firandet av mässan *versus populum* är intressant eftersom han samlade utvecklingen och presenterade den innan Andra Vatikankonciliet och följderna av det slog igenom i Svenska kyrkan.⁶⁴

1971 kom Anders Ekenbergs *Svensk Mässa* som i hög grad reflekterar ”det reformkatolska” och även kom att påverka 1968 års kyrkohandbokskommitté.⁶⁵ 1977 utger Anders Ekenberg och Christer Pahlmblad på uppdrag av arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelse ett missale med samma inriktning.⁶⁶ Mässan och långfredagsgudstjänsten är ”enligt 1976 års ordning”, d.v.s. den duger som bas för en av konciliet påverkad mässa. Anders Ekenberg hade redan som ung teolog ett avsevärt inflytande på den liturgiska utvecklingen också vad exempelvis gäller psaltarsång och kyrkoåret.⁶⁷

Under 1970- och 80-talen pågick en omfattande diskussion om Psaltaren i gudstjänsten, särskilt då i tidegårdens sammanhang. Men här kommer också frågan om psaltarpsalm i mässan in. I 1976 års alternativa gudstjänstordning infördes, i anslutning till Andra Vatikankonciliet, en gammaltestamentlig läsning som första läsning, vilken sedan kom att följas av epistel och evangelium. I 1986 års kyrkohandbok finns en anvisning om en psaltarpsalm som möjlighet efter den första läsningen och som med församlingsomkväde skulle kunna sjungas. Musikaliskt material saknades emellertid men skulle senare komma att produceras.⁶⁸

Jag ska inte ytterligare gå in på vilka avtryck Andra Vatikankonciliet gjorde på diskussionen om kyrkomusiken i Svenska kyr-

---

62 Rappe 1962.

63 Rappe 1967.

64 Weman 2006, s. 134–137 et al.

65 Ekenberg 1971. Se vidare Axner 2014, s. 59–62. Se Brodd och Kelhoffer 2022.

66 *Missale* 1977. Se även Pahlmblad 2014.

67 Brodd och Kelhoffer 2022.

68 Jullander 2012, s. 72.

kan.⁶⁹ I en kommentar till Ritkongregationens instruktion *Musica sacra* (1967) gör Sören Bolander anmärkningen att den borde tvinga till eftertanke kring kyrkomusiken i den svenskkyrkliga traditionen.⁷⁰ Jag har emellertid inte funnit någon diskussion om detta, möjligen med enstaka undantag från regeln. Karl-Gunnar Ellverson anknyter till att konciliet placerade musiken ”högst bland de konstarter som ingår i liturgin” och diskuterar sången som en kroppslig och andlig erfarenhet.⁷¹ Generellt kan sägas att möjligheter att diskutera hur kyrkomusik i vid mening påverkar och är uttryck för olika församlingssyner och ecklesiologier, inte tagits till vara.⁷²

Latinamerikanska mässor och feministisk liturgi

1960-talet kännetecknades för kyrkornas del av politisk omprövning, globalisering, en pågående avkolonialisering och ett starkt politiskt engagemang av grupper inom Svenska kyrkan som inte sällan samtidigt var präglade av den liturgiska förnyelsen och en sakramental syn på det kyrkliga livet. ”Kyrkligt sett”, skriver K. G. Hammar, ”sändes de första signalerna i denna riktning ut av det andra vaticankonciliet (1962–1965). Kyrkan kunde ompröva, tänka nytt och bli en positiv kraft i förvandlingen av människors livsvillkor. Den katolska kyrkans förnyelsesignaler förstärktes av att utvecklingen inom Kyrkornas världsråd gick i samma riktning under 1960-talet. [...] Det fanns hela tiden en stark liturgisk underton i denna kyrkans brytningstid.”⁷³

Genomslaget av befrielseologier från olika delar av världen var under en period påtagligt i Svenska kyrkan. Därmed aktualiserades också tankar grundade i Andra Vatikankonciliet genom det nedslag befrielseologin fick i mässan, åtminstone till dels, i

---

69 En ingång till diskussionen finns i Brodd och Kelhoffer 2022.

70 Bolander 1987.

71 Ellverson 2006, s. 182.

72 Se t.ex. Brodd 2006.

73 K.G. Hammar 2009, s. 28.

Svenska kyrkan. Det internationella engagemang som växte fram under 1960-talet kom därmed att få en viss förankring i olika lokalförsamlingar.⁷⁴ Särskilt gäller det latinamerikanska befrielse-teologier. Termen ”befrielse-teologi” präglades 1973 av Gustavo Gutierrez. Det är i det här sammanhanget som de olika ”folkmässor” som firades i Svenska kyrkan ska ses. De kunde framföras konsertant men inte sällan firades de som mässor. Det gäller *Misa Campesina Nicaragüense* (Den nicaraguanska bondemässan), *Misa Criolla* (Kreolsk mässa), *Misa por la paz y la justicia* (Mässa för fred och rättvisa), *Misa popular salvadoreña* (Den salvadoranska folkmässan) och andra mässordningar.

Bakgrunden är att den katolska kyrkan i Latinamerika på 1960-talet förändrades i samband med Andra Vatikankonciliet genom beslut av den latinamerikanska biskopskonferensen i Medellin (CELAM II) 1968. Medellinkonferensen hade helt enkelt aldrig varit möjlig utan Andra Vatikankonciliet.⁷⁵

Den nicaraguanska bondemässan syns varit den mässa som i Svenska kyrkan varit mest framträdande.⁷⁶ I förordet till en svensk utgåva av mässan 1987 heter det att mässan inte är avsedd att framföras som konsert utan ska firas i djup solidaritet med tredje världens folk. Men firandet av bondemässan i Svenska kyrkan reser en del teologiska frågor som har att göra med att själva kanonbönnen i originalet är från *Missale Romanum*, den romerska mässan. Där den firas uppstår en spänning mellan det revolutionära och det traditionella i mässan som ger den en särskild dynamik. Ett exempel gäller mässoffret förhållande till det politiska offret och som en kritik av den institutionella kyrkan. Ett annat exempel är ecklesiologiskt och reser frågor om hur mässan gestaltar kyrkan som ett tecken och instrument för Guds rike, ett sakrament för världen (*sacramentum mundi*).

I slutet av 1900-talet skrevs ett antal mässor för bruk i Svenska

---

74 Edgardh 2010, s. 74.

75 Ferm 1991, s 34f.

76 Brodd 2019.

kyrkan.⁷⁷ Många av dem hade lokal förankring på olika sätt och även det gemensamt med de befrielse-teologiska mässorna att de knöt an till lokala musiktraditioner. Däremot saknar de i allmänhet politiskt innehåll eller en samhällskritisk funktion.

Andra Vatikankonciliet kom att bli en katalysator för feministisk teologi i spänningen mellan det faktum att kvinnorna i hög utsträckning var uteslutna från aktivt deltagande i liturgin och beslutsprocesserna i kyrkan samtidigt som de tolkade konciliet som en given utgångspunkt för förändring. I *Gaudium et spes* (pastoral-konstitutionen 1965, om kyrkan i den moderna världen, 29) heter det: “När det gäller personens fundamentala rättigheter, måste varje slags diskriminering, social eller kulturell, grundad på kön, ras, färg, sociala förutsättningar, språk eller religion övervinnas och utrotas såsom någonting som står i strid med vad Gud menat.”

Konciliet tar också ställning för lika rättigheter mellan män och kvinnor i arbetsliv (34), kultur (60) och familj (49). Det betonar också betydelsen av kvinnors aktiva deltagande i kyrkolivet (*Apostolicam actuositatem* 9). Detta och annat gjorde att det blev möjligt att på ett helt annat sätt än före konciliet formulera en kyrkokritik av vad som ansågs vara en klyfta mellan teori och praktik och att arbeta för att inkludera kvinnor i den aktiva teologiska reflexionen. Resultatet blev att hundratals romersk-katolska kvinnor doktorerade i teologi och blev universitetslärare och att ordenssystrar i praktiken tog över det pastorala ansvaret i församlingar där prästbristen var förödande. Samtidigt, under 1900-talet som vi här talar om, förblev i romersk-katolska kyrkan frågan om ordinationen av kvinnor till diakoner och präster olöst även om det blev allt vanligare att kvinnor tjänstgjorde liturgiskt som lektorer, ministranter, som pastoralassistenter, kaplaner och allt vad det kan vara.

En mängd romersk-katolska feministiska organisationer såg dagens ljus efter Andra Vatikankonciliet, särskilt mellan 1965 och 1975. Feministteologer som haft inflytande på teologin i Svenska kyrkan är exempelvis Mary Daly (1928–2010), Rosemary Radford

---

⁷⁷ Petersson 2005.

Ruether (1936–2022), Elisabeth Schüssler Fiorenza (f. 1938), Mary C. Grey (f. 1941), Elisabeth Johnson (f. 1941). Nästa alla är, i varje fall när det gäller inflytandet i Sverige, från USA.⁷⁸ Susan A. Ross (f. 1951) uttrycker förutsättningarna så att “in the documents of Vatican II, there is a concern expressed for the full equality of women – especially in the pastoral constitution – and there is a diversity of models for the church”.⁷⁹

Förutom att mycket av vad feministiska teologer hade på agendan genomfördes i praktiken i Svenska kyrkan, t.ex. ordinationen av kvinnor och fullt deltagande i de kyrkliga beslutsprocesserna, fanns det också i Sverige ett arbete med gudstjänsten ur feministiskt perspektiv. En ingång i detta ger Ninna Edgardh i sin avhandling *Feminism och liturgi – en ecklesiologisk studie* (2001). Någon studie av hur det som beskrivits ovan gjort avtryck på Svenska kyrkan har jag inte sett. Men det slår mig att det, trots stora skillnader, finns vissa likheter med högkyrkligheten. Det gäller betydelsen av det materiella, kroppsliga, i liturgin och även angelägenheten av det aktiva, konkreta och engagerade deltagandet av alla i gudstjänsten, vad som på konciliespråket hette *participatio actiosa*. Detta var ingalunda självklart i Svenska kyrkan och kritiserades av företrädare för folkkyrkligheten som ansåg att det utestängde folket i folkkyrkan från gudstjänsten.⁸⁰

Andra Vatikankonciliet hade lyft fram vad som på svenska kommit att kallas gudsfolkstanken och betonat de troendes delaktighet i kyrkans sändning och utmaningarna inför den nya situation som kyrkan befinner sig. Detta påverkade också den feministiska teologin.⁸¹ Men naturligtvis handlade långt ifrån all feministisk teologi om liturgi.

---

78 För korta historiska bakgrunder, se t.ex. Walton 2000; *Frontiers in Catholic Feminist Theology* 2009; Nussberger 2015.

79 Ross 2001, s. 105.

80 Frågan om delaktigheten ur liturgiskt perspektiv i Svenska kyrkan finns behandlad i Rosenius 2021.

81 Edgardh 2001, s. 95, 102–109, 95, 179ff, 181.

Ecklesiologi och liturgi

Det syns vara så att det vid mitten av 1900-talet sker en successiv förändring i synen på förhållandet mellan liturgi och ecklesiologi.⁸² Ecklesiologin var tidigare ”till sin karaktär huvudsakligen dogmatisk, och det finns föga förbindelse mellan ecklesiologi och liturgi” medan därefter ”liturgi och ecklesiologi förklarar och tyder varandra”.⁸³

Det fanns naturligtvis ett samband mellan konstitutionen om den heliga liturgin och *Lumen gentium*, konstitutionen om kyrkan. Gudsfolkets aktiva deltagande markerades och Hans Caesarius Cavallin beskriver det så: ”Det är visionen av en gudstjänst, där ingen är passiv åskådare och åhörare utan var och en har sin roll i det heliga dramat, en gudstjänst som skall göra ett sådant överväldigande intryck på en tillfällig besökare, att han ’skulle falla ned på sitt ansikte och tillbedja Gud och betyga att Gud är mitt ibland eder’ (1 Kor 14:25).”⁸⁴ Lekmannaengagemanget utgick inte från ett maktbegrepp utan från det faktum att gudstjänsten och framför allt mässan är det allmänna prästadörets aktiva möte med Treenig Gud och att det allmänna prästadörets referens i Nya Testamentet inte är makten utan offret.⁸⁵ Det här skapade problem såväl i romersk-katolska kyrkan som i Svenska kyrkan. I den förra därför att den hierarkiska struktur som då var aktuell ansågs hotad. I Svenska kyrkan därför att talet om gudsfolket sågs som ett hot mot vad som kallades ”den öppna folkkyrkan”. ”Den tydligare betoningen av gudsfolkstanken hos vissa föranledde hos andra ett förnyat värnande av folkkyrkans öppenhet.”⁸⁶ Men det blev till slut så att tanken på kyrkan som ett Guds folk fick genomslagskraft, inte minst i 1968 års kyrkohandboks-kommitté och därmed i 1986 års gudstjänstordningar.⁸⁷ Däremot har vad Åke Andrén kallade ”gudsfolkstanken” och som i debatten ställdes mot teologin om kyrkan som Kristi kropp, inte kommit att

---

82 Se Rosenius 2019.

83 Oljelund 2009, s. 76–77, 20.

84 Cavallin 1964.

85 Brodd 1990.

86 Modéus 2015, s. 209f.

87 Åke Andrén 1990, 1974 och 1968.

dominera i Svenska kyrkans liturgi. I gudstjänsten 1986 finns en balans mellan de här två ecklesiologierna.⁸⁸

Två lundsiska systematiska teologer som arbetade med Andra Vatikankonciliet var Vilmos Vajta och Per Erik Persson. När det gäller Vajta gick han bl.a. igenom liturgikonstitutionen ur ett reformatoriskt perspektiv och gör tydligt vilken roll ecklesiologin implicit spelat för konciliertexterna och vilka de ecklesiologiska konsekvenser en förändrad liturgisyn kunde medföra.⁸⁹ Per Erik Persson var den som i Svenska kyrkan ägnade Andra Vatikankonciliet störst uppmärksamhet och som därvid särskilt diskuterade de ecklesiologiska frågorna.⁹⁰ I det sammanhanget berör han inte mer än marginellt liturgiska temata.⁹¹ Det är ett uttryck för att också internationellt medvetna teologer i Svenska kyrkan fortfarande vid mitten av 1960-talet har besvär med, och möjligen inte redskap till, att arbeta in liturgiken i ecklesiologin.

Summary

Imprints of the Second Vatican Council on the Church of Sweden: Some Liturgical Perspectives

Sven-Erik Brodd, Professor emeritus in Ecclesiology, Faculty of Theology, Uppsala University

sven-erik.brodd@teol.uu.se

The Second Vatican council made imprints on churches around the world, both by its discussions and texts, and by its perceived ethos.⁹² Concerning the Church of Sweden, research in this field

---

88 Oljelund 2009, s. 110

89 Vajta 1964. Vilmos Vajta (1919–1998), disputerad i Lund 1953 och chef för teologiska avdelningen i Lutherska världsförbundet i Genève, forskningsprofessor och chef för Lutherska Världsförbundets institut för ekumeniska studier i Strasbourg, observatör under Andra Vatikankonciliet.

90 Hallonsten 2019. Per Erik Persson var professor i systematisk teologi i Lund. Medlem i den första dialogen mellan romersk-katolska kyrkan och Lutherska Världsförbundet 1966–1972 och i den grupp som arbetade fram det s.k. Lima-dokumentet, ”Dop – Nattvard – Ämbete” 1982.

91 Persson ”Vaticanum secundum” 1966; Persson, ”Die zwei Blickrichtungen“ 1966.

92 About later developments in the field of Church of Sweden liturgy, see *The Meaning of Christian Liturgy: Recent Developments in the Church of Sweden*, ed. Oloph

still remains to be undertaken. The essay presented here is a preliminary inventory of liturgical issues related to the Mass in the Church of Sweden and a reminder of the imprints the council made on it. A number of perspectives are addressed. In the Church of Sweden the high church movement had been in contact with the international and ecumenical liturgical movement since the 1930s. Therefore, Vatican II became, from that perspective, a catalyst of ideas. For other groups and individuals, the council opened up new perspectives and broadened the understanding of liturgy. This was the case, not least, for the Liturgical Committee of the Church of Sweden. In 1968 the Swedish government appointed this committee on the request of the General Assembly of the church. Its work continued, funded by the state, up to the new liturgies were accepted and ratified by the assembly in 1986. The committee sought to overcome what was seen as narrow confessionalism and stiff monolithic liturgies in favor of ecumenically open, structurally clear but flexible ways of worship. Thereby it also raised issues concerning the Second Vatican Council and its ethos, as is testified in the orders for the Mass from 1986.

The Second Vatican Council and the impact of the World Council of Churches General Assembly in Uppsala 1968, and later the Lima Liturgy of 1982, mutually strengthened the influence of both and were frequently addressed together in liturgical discussions in Sweden. Not least in the high church movement, ideas of “Swedish liturgical tradition” were challenged by “reformed catholic” (“reformkatolsk”) conceptions of renewal. The first adhered to a restorationist position, purporting normativity of the liturgy from the Swedish 16th-century reformation movements in continuity with the Middle Ages. The reformed catholic understanding of liturgy was and is informed by the Vatican II and the liturgical renewal emanating from the same. Partially this can be understood as a clash of generations.

Bexell, Grand Rapids: Eerdmans, 2012; Frank C. Senn: “The Proposed Kyrkohandbok for the Church of Sweden viewed from the Perspective of the Post-Vatican II Ecumenical Liturgical Convergence”, *Svenskt Gudstjänstliv* 89 (2014), s. 121–148.

A diocesan mass order inspired by Vatican II, was that of the diocese of Västerås, where the bishop Sven Silén had been an observer at the council. He gathered a working group which presented a form of the mass that was very much in accordance with the new Roman Missal. The Mass became integrated by the way of liturgical experiments (*ad experimentum*) that was allowed by mandate of the Liturgical committee.

Lasting influences of the liturgy of the Mass in Sweden is its celebration *versus populum* and thereby the refurnishing of church buildings; receiving the host in the hand; intinction; three readings from the Scriptures; a Psalm between the Old Testament reading and the Epistle; a full eucharistic prayer (epiclesis, words of institution, anamnesis), as well as other changes known from other churches around the world. Indirect conciliar impact can be noted in the form mass orders inspired by liberation theology from Latin America, and influences from North American Roman-Catholic feminist theology. Lastly, the conciliar understanding of the relation between ecclesiology and liturgy had impact on the development in the Church of Sweden, especially by the notion of the Church as a “people of God”.

Käll- och litteraturförteckning

- Aggedal, Jan-Olof, 2020, *Mer livsform än yrke: Människan och biskopen Per-Olov Ahrén*, Lund: Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift.
- Ahrén, Per-Olov, 1974, ”Svensk frikyrklig gudstjänst”, *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster*. [Betänkande avgivet av] 1968 års kyrkohandboks-kommitté. Bilaga 1. Gudstjänst idag, liturgiska utvecklingslinjer, Stockholm, s. 75–100 (SOU 1974: 67).
- Aldén, Lars, 1996, ”I kyrkohandboks-kommittén”, *Liturgi – Diakoni – Martyri. En vänbok till Pehr Edwall*, red. Dag Sandahl, Växjö, s. 56–60 (Växjö stiftshistoriska sällskap. Meddelande 19).
- Andra Vatikankonciliet och det kristna livets källor*, 1972, Stockholm (Katolsk dokumentation 1–2).
- Andrén, Carl-Gustaf, 1964, ”Andra Vatikankonciliet och liturgin” *Svensk Kyrkotidning* 60:17, s. 257.
- Andrén, Carl-Gustaf, 1969, ”Tradition och förnyelse: Två principer i liturgiskt reformarbete”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 45, s. 160–167.
- Andrén, Åke, 1974, ”Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier”, *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster*. [Betänkande avgivet av] 1968 års kyrkohandboks-kommitté. Bilaga 1. Gudstjänst idag, liturgiska utvecklingslinjer, Stockholm, s. 45–73 (SOU 1974:67).

- Andrén, Åke, 1990, "Gudsfolkstanken och lekmännen: Ett internationellt perspektiv", *Med engagemang och medansvar – en bok om lekmannaskapet i Svenska kyrkan. Festskrift till Carl Henrik Martling*, red. Oloph Bexell m.fl. Stockholm, s. 68–79.
- Andrén, Åke, 1974, "Gudstjänst idag: Några linjer i den moderna gudstjänstutvecklingen", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 50, s. 149–153.
- Andrén, Åke, 1968, "Gudstjänstens mening", *Protokoll och handlingar rörande prästmötet i Uppsala 1966*, Uppsala, s. 211–226.
- Andrén, Åke, 1974, Liturgisk utveckling inom de reformerta kyrkorna under de senaste decennierna, *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster*. [Betänkande avgivet av] 1968 års kyrkohandbokskommitté. Bilaga 1. Gudstjänst idag, liturgiska utvecklingslinjer, Stockholm, s. s. 163–192 (SOU 1974:67).
- Andrén, Åke, 1974, "Liturgiska utvecklingstendenser i världens kyrkor under de senaste decennierna", *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster*. [Betänkande avgivet av] 1968 års kyrkohandbokskommitté. Bilaga 1. Gudstjänst idag, liturgiska utvecklingslinjer, Stockholm, s. 5–23 (SOU 1974:67).
- Askmark, Ragnar, 1974, "Den romersk-katolska gudstjänsten efter Andra vatikankonciliet", *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster*. [Betänkande avgivet av] 1968 års kyrkohandbokskommitté. Bilaga 1. Gudstjänst idag, liturgiska utvecklingslinjer, Stockholm, s. 229–314 (SOU 1974:67).
- Axner, Torbjörn, 2014, *Ordo Missae. Missalen och missaletillägg i Svenska kyrkan 1942–1967*, Diss. Uppsala universitet. Skellefteå. Artos.
- Beaumont-Maillet, Laure, 2010, *Saint-Séverin. Une église, une paroisse*, Paris : Lacurne.
- Bergqvist, Peder, 2014, "Liturgin i Svenska kyrkan: Västeråsmässans betydelse för den liturgiska utvecklingen", *Unum. Tidskrift för kristen enhet, retreat och meditation* 31:1, s. 19–25.
- Bexell, Oloph, 2005, "Från liturgisk enhetlighet till försöksverksamhet. Diskussionen om 'handbokstroheten' i Svenska kyrkan", *Svenskt Gudstjänstliv* 80, s. 96–117.
- Bexell, Oloph, 2003, "God dag, det är fader Gunnar": En presentation av Gunnar Rosendal – några konturer av hans liv och gärning", *Gunnar Rosendal: En banbrytare för kyrklig förnyelse*, red. Vivi-Ann Grönqvist, Skellefteå: Artos, s. 21–72.
- Blom, Örjan, 2020, "Gudstjänstlivet i SSB", *Gör också våra kalla hjärtan brinnande: Societas Sanctae Birgittae 1920–2020*, red. Oloph Bexell et al., Skellefteå: Artos, s. 155–178.
- Bolander, Sören, 1987, "Tre studieböcker om kyrkomusik", *Svenskt Gudstjänstliv* 62, s. 66–67.
- Brodd, Sven-Erik och Kelhoffer, James Kelhoffer, 2022, "Cur cantatur? The Life and Work of Anders Ekenberg", *Why We Sing: Music, Word, and Liturgy in Early Christianity: Essays in Honor of Anders Ekenberg's 75th Birthday*, red. Carl Johan Berglund, Barbara Crostini och James A. Kelhoffer, Leiden: Brill, s. 17–46.
- Brodd, Sven-Erik, 2020, "Andra Vatikankonciliet – den inre dynamiken viktig för förståelsen", *Tidens tecken i Signum: Katolsk idéorientering sedan 1920*, red. Carl Otto Werkelid, Stockholm: Libris, s. 119–137.
- Brodd, Sven-Erik, 2021, "Katholicism och protestantism: Två otydliga begrepp och deras makt över tanken", *Evangelisk katholicitet: Om kyrkans enhet och identitet*, red. Berth Löndahl, Skellefteå: Artos, s. 110–116.
- Brodd, Sven-Erik, 1990, "Kyrkan är det prästerskap som frambär andliga offer: Om det allmänna prästadömet", *Med engagemang och medansvar: En bok om lekmannaskapet i Svenska kyrkan. Festskrift till Carl Henrik Martling*, Stockholm: Verbum, s. 50–67.

- Brodd, Sven-Erik, 2019, "Nicaraguanska bondemässan: Ett nedslag av kalla kriget i Svenska kyrkan", *Innan murarna föll. Svenska kyrkan under kalla kriget*, red. Lennart Sjöström, Skellefteå: Artos, s. 251–276.
- Brodd, Sven-Erik, 2006, "Ecclesiology and Church Music: Towards a Possible Relationship", *International Journal for the Study of the Christian Church* 6, s. 126–143.
- Cavallin, Hans Caesarius, 1967, "Den reformkatolska faran", *Kyrklig förnyelse: Tidskrift för kyrkliga förnyelsesträvanden* 15, s. 74–79.
- Cavallin, Hans Caesarius, "Kyrklig förnyelse och Rom", *Kyrklig förnyelse: Tidskrift för kyrkliga förnyelsesträvanden*, 12:1, s. 35–39.
- Dahl, Alva, 2021, *Slå rot i förvandlingen: Gunnel Vallquists liv och livshållning*, Malmö: Ellerström.
- Dop Nattvard Ämbete. Den officiella texten från Faith and Order — den s. k. Limatexten 1982 — jämte introduktion och inofficiella ekumeniska kommentarer*, 2014, [red. Kjell Ove Nilsson i översättning av Lars Thunberg], Uppsala 1983 (Nordisk ekumenisk skriftserie 11). En ny utgåva är *Dop, nattvard, ämbete. Den officiella texten från Faith and Order den så kallade Lima-texten 1982. Grunddokument för samtal om kyrkans enhet. Den officiella texten från Faith and Order den så kallade Lima-texten 1982*, Stockholm, 2014 (Sveriges kristna råds skriftserie 20).
- Eckerdal, Lars, 2006, "BEMs betydelse för gudstjänstlivet i den världsvida kyrkan", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 82, s. 162–172.
- Eckerdal, Lars, 1981/1982, "Kyrkohandbokens förnyelse: Svenska kyrkans officiella liturgiarbete", *Svenskt Gudstjänstliv* 56–57, s. 27–37.
- Eckerdal, Lars, 2008, "Liturgiarbetet", *Åke Andréns. Ett mångsidigt professorsliv*, red. Sven-Arne Flodell och Vivi-Ann Grönqvist, [Uppsala], s. 75–85 (Stiftelsen Sverige och kristen tro. Skriftserie 16).
- Eckerdal, Lars, 1994, "Den liturgiska rörelsen som ekumenisk rörelse", *I enhetens tecken. Gudstjänsttraditioner och gudstjänstens förnyelse i svenska kyrkor och samfund*, Örebro: Libris, s. 29–45.
- Eckerdal, Lars, 1975, "Liturgiförslag för svenska kyrkan", *Gudstjenesten til debat. Nogle nordiske synpunkter*, København: Kristeligt Dagblads Forlag, s. 131–138.
- Eckerdal, Maria, 2016, *En katolsk liturgi för en katolsk kyrka: Yngve Brilioths liturgiska reformsträvanden 1914–1942*, diss. Uppsala Universitet, Skellefteå: Artos.
- Edgardh Beckman, Ninna, 2001, *Feminism och liturgi – en ecklesiologisk studie*, Stockholm: Verbum.
- Edgardh, Ninna, 2010, *Gudstjänst i tiden: Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968–2008*, Lund: Arcus.
- Edwall, Pehr, 1974, "Den anglikanska liturgiska utvecklingen i senare tid", *Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster*. [Betänkande avgivnet av] 1968 års kyrkohandbokskommitté. Bilaga 1. Gudstjänst idag, liturgiska utvecklingslinjer, Stockholm, s. 193–228 (SOU 1974:67).
- Ekenberg, Anders, 1969–1970, "Musik för 70-talets församling", *Svenskt Gudstjänstliv* 44–45, s. 3–27.
- Ekenberg, Anders, 1971, *Svensk mässa: Material från arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelses kommission för pastorala och liturgiska frågor*, Uppsala, Pro Veritate.
- Ellverson, Karl-Gunnar, 2006, "Kroppen, örat och rösten: Om sången som kroppslig och andlig erfarenhet", *Åtta röster om musik och teologi*, red. Ragnar Håkansson, Stockholm: Verbum, s. 182–196.
- Eucharistic Worship in Ecumenical Contexts: The Lima Liturgy – and Beyond*, 1998, red. Thomas F. Best och Dagmar Heller, Geneva: WCC Publications.

- ”The Eucharistic Liturgy of Lima”, 1982, <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/unity-mission-evangelism-and-spirituality/spirituality-and-worship/theeucharistic-liturgy-of-lima> (läst 2023-05-25).
- Ferm, Deane William, 1991, *På de fattigas sida: Befrielse teologier i Asien, Afrika och Latinamerika*, Göteborg: Lindelöw.
- Fjärstedt, Biörn, 1966, ”Gudstjänsttradition. Tankar kring doc. Bengt Stolts’ bok.”, *Meddelanden från Laurentiistiftelsen* 1966:3, s. 1–2.
- Frithz, Carl-Gösta, 1966, ”Tradition och reform i kyrkans liturgi”, *Svensk Pastoraltidskrift*, s. 50–53.
- Frontiers in Catholic Feminist Theology: Shoulder to Shoulder*, red. Susan Abraham och LaReine-Marie Mosely, Philadelphia/PA 2009: Fortress Press.
- Frostensson, Per, 2009, ”Gudstjänst och gudstjänstrum: Vitaby kyrka 1942–2008”, *Stiftshistorisk småskrift Lunds stift* 2009:1, s. 3–15.
- Garmo, Sune, 1987, *Vi firar mässa: Synpunkter och förslag till 1986 års kyrkohandbok*, Stockholm: Verbum.
- Gibaut, John, 2014, ”The Commission on Faith and Order and the Second Vatican Council: Perspectives from the Commission Meetings, 1959–1968”, *Ecumenical Review* 66, s. 400–420.
- Göransson, Göran, 1993, *Svensk kyrkorätt. En översikt*, Stockholm: Norstedt.
- Göransson, Harald, 1976, ”Musiken”, *Den nya gudstjänstordningen för Svenska kyrkan: Kommentarer*, red. Lars Eckerdal, Stockholm: Verbum, s. 113–134.
- Hallonsten, Gösta, 2019, ”In memoriam Per Erik Persson (1923–2019)”, *Svensk Teologisk kvartalsskrift* 95, s. 219–222.
- Hammar, K. G., 2009, ”Liturgen från Lund”, *Ledande ord: Vänbok till Caroline Krook*, red. Annika Sjöqvist Platzer, Lund: Arcus, s. 26–35.
- Helander, Sven, 1979/1980, ”Om Västeråsmässans nattvardsbön”, *Svenskt Gudstjänstliv* 54–55, s. 78–87
- Interkommunion? Synpunkter på en kristen livsfråga*, 1969, red. Gunnel Vallquist, Stockholm: Gummesson.
- Jullander, Sverker, 2012, ”Gregoriansk sång i svensk gudstjänst: Historiska och aktuella perspektiv”, *Svenskt Gudstjänstliv* 87, s. 57–84.
- Ketola, Mikko, 2016, ”The Reception of Vatican II in Finland 1959–1967”, *Kirchliche Zeitgeschichte* 29, s. 279–291.
- Kilström, Bengt Ingmar, 1972, ”Principia liturgiae”, *Opuscula ecclesiastica. Studier tillägnade Gunnar Rosendal den 4 april 1972*, Uppsala: Pro Veritate, s. 150–165.
- Luff, S.G.A., 1959, ”The Liturgical Parish”, *Blackfriars* 40, s. 484–494.
- Lundberg, Mattias, 2020, ”Den kyrkomusikaliska förnyelsen och SSB”, *Gör också våra kalla hjärtan brinnande: Societas Sanctae Birgittae 1920-2020*, red. Oloph Bexell et al., Skellefteå: Artos, s. 205–221.
- Lundqvist, Örjan, 1965, ”Bibel och liturgi”, *Livets Ord: Predikningar och föredrag hållna vid Kyrklig Förnyelses Kyrkodagar kring Guds Ord i Uppsala 1964*, red. Eric Segelberg, Saltsjöbaden: Bokförlaget Kyrkligt Forum, s. 149–162.
- Lundqvist, Örjan, 1966, ”Kyrklig förnyelse 1965–1966: Debatter och tendenser”, *Kyrklig förnyelse. Tidskrift för kyrkliga förnyelsesträvanden* 14, s. 5–13.
- Löwegren, Mikael, 2020, ”Trons mysterium i Svenska kyrkan: En texts och en melodis öden och äventyr”, *Svenskt Gudstjänstliv* 95, s. 91–104.

- Missale. Mässa och långfredagsgudstjänst enligt 1976 års ordning, med förslag till ordning för påskvaka samt lektionarium för sön- och helgdagar, 1977, ed. Anders Ekenberg och Christer Pahlmblad, Klockrike: Noteria.
- Modéus, Fredrik, 2015, *Gudstjänstgemenskap i folkkyrkan. Ett studium av gudstjänstgemenskapens identitet och ställning i Svenska kyrkan*, Stockholm: Verbum.
- Nussberger, Danielle, 2015, "Catholic Feminist Theology", *The Oxford Handbook of Catholic Theology*, red. Lewis Ayre och Medi Ann Volpe, New York, s. 833–849.
- Oljelund, Karin, 2009, *Kristi kropp och Guds folk: En undersökning av ecklesiologin i Svenska kyrkans huvudgudstjänster 1942–2000*, Skellefteå: Artos.
- Olsson, Erland, 1966, [rec. av] "Bengt Stolt, Svensk gudstjänsttradition eller reformkatolsk", *Svensk Pastoraltidskrift* 8, s. 199–201.
- Olsson, Erland, 1968, "Förnyad mässa", *Svenskt Gudstjänstliv* 43, s. 9–18.
- Olsson, Erland, 1966, "Traditionalism eller förnyelse", *Svensk Pastoraltidskrift* 8, s. 79–80.
- Pahlmblad, Christer, 2014, *Mässa för enhetens skull: Kommentarer och förslag till en reviderad mässordning för svenska kyrkan*, Skellefteå: Artos.
- Persson, Per Erik, 1966, "Vaticanum secundum. Ett ecklesiologiskt koncilium", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 42, s. 35–52.
- Persson, Per Erik, 1966, "Die zwei Blickrichtungen. Einige Bemerkungen zur ecklesiologischen Gesprächslage nach dem Zweiten Vatikanischen Konzil", *Oecumenica: Jahrbuch für Ökumenische Forschung* 1, s. 130–148.
- Petersson, Lena, 2005, *Kärlekens måltid – en studie av mässliturgier i Svenska kyrkan perioden 1986–2004*, Diss., Lunds universitet.
- Rappe Axel, 1967, "Liturgiskt nytänkande i kyrkorummet efter Vaticanum II", *Svenskt Gudstjänstliv* 42, s. 24–29.
- Rappe, Axel, 1962, *Domus ecclesiae: Studier i nutida kyrkoarkitektur: Avhandling vid 1962 års prästmöte med Strängnäs stifts prästerskap*, Stockholm: SKDB.
- Rosenius, Marie, 2021, *Delaktig i vilken mening? En teologisk analys av delaktighetsstrategier i svenskkyrkligt gudstjänstliv*, Skellefteå: Artos.
- Rosenius, Marie, 2019, *Spänning och samspel. En orientering i ecklesiologi och liturgi*, Skellefteå: Artos.
- Ross, Susan A., 2001, *Extravagant Affections: A Feminist Sacramental Theology*, New York: Continuum.
- Rubenson, Karin, 2021, *Karnevalesk gudstjänst: Barns plats i kyrkans liturgi*, Diss. Uppsala universitet.
- Schmidt, Herman A. P., 1969, "'Vatican II' and 'Faith and Order' on Worship", *Studia Liturgica* 6:1, s. 20–29.
- Segelberg, Eric, 1972, "Kyrklig förnyelse och ekumeniska förbindelser", *Opuscula ecclesiastica. Studier tillägnade Gunnar Rosendal den 4 april 1972*, Uppsala: Pro Veritate, s. 318–332.
- Segelberg, Eric, 1956, "Liturgiska reformer i den Romerska kyrkan", *Kyrklig förnyelse. Tidskrift för kyrkliga förnyelsesträvanden* 4:1, s. 60–62.
- Seiler, Herman, 1982, "En enkät", *Signum* 8, s. 32–33.
- Seiler, Herman, 1983, "Biskop Sven Silén in memoriam", *Signum* 9, s. 4–5.
- Silén, Sven, 1967, *Medkristna – från Vatikanconciliets observatörsläktare: En hälsning till församlingarna och prästerna i Västerås stift om ekumenikens nya ansvar*, Västerås. Västerås stiftsråd.
- Silén, Sven, 1975, *Vi firar mässa – reflektioner och förslag*, Stockholm: Verbum.

- Silén, Sven, 1966, "Andra Vatikankonciliet avslutat", *Svenska kyrkan i ekumeniken*, red. Arne Palmqvist, Stockholm, s. 85–88. SKDB (SKT:s studier 1).
- Stenberg, Ragnar, 1966, "Kyrkorummets struktur i reformkatolsk belysning", *Svensk Kyrkotidning* 62, s. 739–740.
- Stetson, Richard, 1987, "De eucharistiska bönerna i Svenska kyrkans mässordning 1986. En internationell jämförelse", *Svenskt Gudstjänstliv* 62, s. 5–17.
- Stolt, Bengt, 2012, *Glimtar från Gotländskt kyrkoliv: Ett kvartsekel i minnets ljus*, Visby (Gotlands kyrkohistoriska sällskaps skriftserie 2).
- Stolt, Bengt, 1965, *Svensk gudstjänsttradition – eller reformkatolsk?*, Stockholm: Diakonistyrelsens bokförlag.
- Sträng, Maria och Eriksson Green, Åsa, 2016, *Det moderna kyrkobyggandet i Lunds stift 1940–2000*, Kristianstad: Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne (Rapport 2016: 44).
- Strömberg, Bengt, 1962, "Den liturgiska förnyelsens principer i den romerska kyrkan", *Välsignelsens kalk: Predikningar och föredrag hållna vid Kyrklig Förnyelses Kyrkodagar kring nattvarden i Uppsala 1961*, red. Eric Segelberg, Uppsala: Pro Veritate, s. 234–242.
- Strömberg, Bengt, 1967, "Den romerska liturgireformens förverkligande: De första etapperna", *Kyrka Folk Stat. Till Sven Kjellerström*, red. Per-Olov Ahrén et al., Lund: Gleerup, s. 327–339.
- Strömberg, Bengt, 1970, "Den romerska mässan i reformerad gestalt", *Svensk Pastoral-tidskrift* 12, s. 729–732.
- Vajta, Vilmos, 1964, "'De sacra liturgia'. Andra Vatikankonciliet's behandling av frågan om gudstjänstens nygestaltning", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 40, s. 229–256.
- Vajta, Vilmos, 1967, "Vatikanum II och Uppsala 1968", *Västerås stiftsbok* 62.
- Vi firar mässa: Den liturgiska utvecklingen i Västerås stift under 1970- och 1980-talen*, 2006, red. Sune Garmo, Västerås: Västerås stift.
- Walton, Janet R., 2000, *Feminist Liturgy: A Matter of Justice*, Collegeville: Liturgical Press.
- Wejryd, Anders, 2018, "Kyrkornas världsrad 1968 – ingen marxistisk kidnappning", *Svensk Kyrkotidning* 114:8, s. 230–231.
- Weman, Gunnar, 2006, *Nutida gudstjänst och medeltida kyrkorum: Förhållandet mellan det sena 1900-talets liturgireform och det medeltida gudstjänstrummet i Svenska kyrkan*, Diss. Uppsala universitet. Skellefteå: Artos.
- Wikström, Iris, 1976, *Mönster för den romersk-katolska kyrkans förhållande till Kyrkornas Världsrad: med särskild hänsyn till frågan om medlemskap under tiden från det andra Vatikankonciliet (1962–1965) fram till generalförsamlingen i Nairobi 1975*, Åbo: Åbo Akademi.
- World Council of Churches Online: Relations with the Roman Catholic Church, Leiden and Boston: 2018 (Brill) <http://primarysources.brillonline.com/browse/world-council-of-churches-online-relations-with-the-roman-catholic-church> (läst 2025-05-25).
- Zitting, Heidi, 2017, "The Turning Point of Lutheran Anti-Catholicism: The Reception of the Second Vatican Council in Finland", *Toronto Journal of Theology* 33, s. 17–29.
- Åmell, Katrin, 2016, "En kulturpersonlighets avtryck – Anne-Marie Thunberg" [rec. av Anne-Marie Thunberg: Samhälls- och kulturdebatt under 1900-talets andra hälft, red. Lennart Sjöström, Skellefteå: Artos 2015], *Signum* 42:5, s. 45–49.